

8/2135

N. 2.

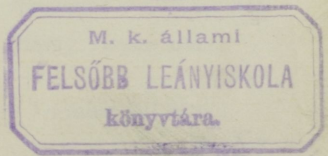
BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI KÖNYVTÁR
SZERKESZTI
TANÁRI KÖNYVTÁR
GYULAI PÁL

KILENCZVENHATODIK KÖTET.

(262. 263. 264. SZÁM)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1898.

P 11901/959

RENAN ÉS BERTHELOT LEVELEZÉSE.

I.

Az ifjú Renan 1845 november 3-án búcsúzott el a Saint-Sulpice-seminariumtól és a papi hivatástól, melyre ez intézetben készült volna. Szegény ember lévén, élete fentartásáról most már magának kellett gondoskodnia. A Saint-Jacques városrész egy szerény, bár a «collège Henri IV»-rel kapcsolatos, nevelő-intézetéhez szegődött segédtanítónak «au pair», a mi a quartier latin műnyelvén annyit jelent, hogy díjazás fejében szabad lakást és eltartást nyert, ezenkívül pedig semmi pénzfizetést nem élvezett. Az igaz, hogy naponként csak két órai munkára kötelezte őt ez új állás és elég szabad időt engedett az önálló dolgozásra. Ez alárendelt helyzet, melyben negyedfél évet töltött, nem elégítette ki a fiatal embert, ki már akkor is nagy fába vágta fejszójét.

A szerény életviszonyok között kitartásra egy baráti viszony buzdította, melyet e segédtanítói állásának köszönt és melyet utolsó lehellestéig élete legbecsesebb kincsei közé számított. «A növendékek között—ezeket írja *Önéletrajzában**) — volt egy ifjú, ki előrehaladása és sikerei miatt az intézetben kivételes állást foglalt el. Tizennyolcz éves létére már ez időben is fölismerhették benne a philosophusi szellemet, a szívós buzgalmat, az igazság szenvedélyét, a fölfedező elmésségét, mely tulajdonságok később híressé tették nevét. Ez ifjú Berthelot volt. Szobáink egymás tőszomszédságában voltak és azon naptól kezdve, hogy megismerkedtünk, lelkünkben erős barát-

*) *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*, 333—341. l.

ság ébredt egymás iránt. Tanulási vágyunk egyenlő volt, bár műveltségünk iránya nagyon is különbözött. Mindent összeraktunk, a mit tudtunk... Berthelot olyan dolgokra tanított, a melyekre a seminariumban nem oktattak volt; én meg kötelességemnek tartottam, hogy a theológiába és a héber philológiába vezessem be. Berthelot nyomban vett is egy héber bibliát, mely, ha nem csalódom, még most is fölvgátlanul van könyvtárában. A héberben nem igen jutott tovább a «sevá»-nál; a laboratorium csakhamar győzelmes versenytársam lett». «Eszmecserénknek nem volt határa, szellemi érintkezésünk mindennap újból született meg. Az éj egy részét együtt virasztottuk át, közös kutatás és munka között. Midőn Berthelot matematikai tanulmányait, melyeket a lycée Henri IV-ban különös gonddal műveltek, bevégezte, atyja házába tért vissza, a Saint-Jacques de la Boucherie tornya tövében. Midőn esténként a rue de l'Abbé-de-l'Épée-ba jött engem látogatni, óraszámra együtt maradtunk. Aztán hazakisértem, a de kapu előtt rendesen kitünt, hogy a kérdés, melyről beszélgettünk, még nem volt kimerítve; erre aztán ő engem megint visszakísért és e jövés-menés többször ismétlődött egymásután.» E barátságba soha az önzésnek, a mindennapi érdekeknek árnyéka sem vegyült. «Nemcsak hogy soha semmiféle bizalmaskodás nem volt közöttünk; de még el is pirultunk volna, ha egyikünk a másiktól szolgálatot, vagy akár csak tanácsot is kért volna. Mindketten a corruptio egy nemének, az emberiség többi részén elkövetett igazságtalanságnak tekintettük volna, hogy egymástól előnyöket várjunk... Egyenlőképen lévén meggyőződve a múlt dolgok hiúságáról, egyenlőképen elragadtatva az örök dolgok iránti vágyakozástól, nem adhattuk magunkat arra, hogy közösen engedményt tegyünk a véletlen és múlt jelenségeknek. A közönséges barátság, az bizonyos, nem a dolgok hiúságáról való meggyőződésen szokott alapulni.» «A ki közölünk előbb hal meg, a másiknak lelkében egy nagy hézagot fog hátrahagyni.»

A fiatal emberek barátsága aggkorukig méltó maradt e kezdethez. Mindvégig előkelő természetű, eszményi célú, az emberiség legmagasabb szellemi földadatainak szolgáló viszony; nem pajtásai egymásnak, kik a küzdelem idejében kölcsönösen érdekeik előmozdítására társulnak. S ezért állandó, mert az életviszonyok változása nem homályosítja el, melyen a törek-

vések szétágazása nem ejtethet rajta csorbát. Fiatalkori tisztaságában ragyog még az aggastyánok lelkében is.

E viszony érdemes volt arra, hogy Renan halála után az őt túlélő barát méltó emlékekkel örökítse meg.

Renan özvegyének hozzájárulásával, Berthelot ez évben előbb a *Revue de Paris*-ban, majd egy kötetbe gyűjtve kiadta a nagy barátjával 1847—1892 folytatott levelezését.*)

Renan fentebb közölt nyilatkozatából már megértettük, mily természetű volt a két ifjú közössége. E levelezés igen érdekes részletekkel gyarapítja az általános jellemzést. Megtudjuk például, hogy 1848-ban a két fiatal ember együtt tanult németül. Renan sajnálatát fejezi ki, hogy Crouzet collégáját kell egy tanító-óraban helyettesítenie, ugyanabban az időben, mely különben közös német tanulmányaikra volt kitűzve. «N'y aura-t-il pas moyen de remplacer la séance perdue? je souhaite que vous le puissiez». (33. l.) Látszik, mily fontosnak tartották mindketten már deákkorukban a német nyelv ismeretét, mely Renan kritikai irányára oly döntő befolyással volt.

A két ifjú barát tanulmányai, bár különféle irányban indultak, mégis sok ponton érintkeztek. Talán Renan hatása volt, hogy Berthelot már korán érdeklődik saját kutatása körének historicumai iránt. Ez érdeklődés folytonosságának köszönjük Berthelot könyvét «az alchimia eredetéről» úgy mint egyik nagy munkáját «a chemia történetét a középkorban»; e munka egy külön kötetében a legelső források alapján tárgyalja a chemia állását a keleti népek tudományában. És a nagy chemicus, különösen ifjú korában, nagy előszeretettel mutatott a tudományok azon csoportja iránt, melylyel barátja foglalkozott. Talán áldozatába is került a természettudomány javára lemondani rólok. Renan legszivesebben látta volna, ha barátja teljességgel az irodalmi, történeti és philosophiai tanulmányokra adja magát. «On tudja — így ír Renan első római útjáról — (1850) — mennyire sajnáltam mindig, hogy nem az erkölcsi, philosophiai és irodalmi tanulmányokat választotta hivatalos szakmájának; úgyis ezekből meríti lelki táplálékát. Úgy képzelem, az ellentét, mely belső vonzalma és hiva-

*) E. Renan et M. Berthelot: *Correspondance* — (1847—1892); Paris, Calmann Lévy 1898; 542. lap.

talos élete között fönnáll, életének rendszerét gyakran fölzavarja és kellemetlen érzetet költ föl lelkében. Talán túlságosan is arra ítéli magát, hogy az æsthetikai élvezetekről lemondjon.... Hiszen tudja ön is bámulni a szépet, de nem elégge keresi föl.» (94. lap.) De e föltevés, úgy látszik, nem hű képét adja Berthelot lelki irányának. Ugyanabban az időben ő maga azt vallja magáról (122. l.), hogy nyugalmat és jólétet abban talál, hogy «az emberi dolgok változékonyságát a természet mozdulatlan igazságában piheni ki» (se reposer dans l'immuable verité de la nature au milieu de l'instable des choses humaines).

Így tehát a két barát egymást igazában kiegészíti. Egy-más hézagait pótolják azzal, hogy kiki a maga egyéniségevel járul a barát jellemének kialakításához, megállapításához. Az első levélben (1847. aug.), a mely e gyűjteményt megnyitja, azt mondja Renan: «Sokkal többet köszönünk egymásnak, semhogy ezentúl egymástól elválhatnánk, legalább szívben és gondolatban nem. Az eredmények, melyeket egymásnak kölcsönöztünk, oly annyira egybe vannak fonva, hogy ha valaki a hálózatot föl akarná bontani, nem tudná megkülönböztetni, ki mivel járult hozzá.» (20. lap.) Renan a barátjának ajánlott *Dialogues philosophiques* első lapján mesteri módon jellemzi ifjú koruk szellemi közösségét. Az ez időben keletkezett *l'Avenir de la Science* című könyv, melyet à titre de remembrance megírása után vagy negyven évvel adott ki, közös gondolkodásuk eredménye volt; azt mondja Berthelot, hogy «két ifjú fő vívódásának első, ki nem forrt eredménye.»

A két barát mindvégig állandóan ugyanazon városban, Párisban, lakott, a hol kiki a maga tudományának vezérlő embere lett a tanszéken és az irodalomban. Levelezésök csakis azon ritkább időközökből való, melyekben akár külön tudományos czélú, akár üdülésnek szánt utazások választották el egymástól a térben. Levelezésök tehát nem tekinthető párbeszéd alakjában megjelenő teljes számadásnak a két barát belső és külső élményeiről és tapasztalatairól, életök eseményeiről. De azért bevégezett képet nyújt lelki életökről, mely a levelekben híven tükrözik és sok helyütt, különösen egyiköknek, az irodalomban nyilatkozó törekvéseihez, gondolatainak irányához, becses kommentárt nyújt. Intim nyilatkozatai sokszor megadják a kellő szempontokat, melyekből nagy mun-

káinak lelki rugóit igazabban fölismerhetjük. Mindkettejökre jellemző, hogy kezdettől fogva Renan a levelezés főszemélye, ha ugyan lehetne mondani, középpontja. Berthelot úgy tűnik föl, mint afféle interlocutor, ki csak azért szól, hogy a másiknak alkalmat adjon a nyilatkozásra. Saját személyiségével csak ritkán lép előtérbe ez intim leveleiben. Úgy látszik, magamagát nem tartja oly fontos egyénnek, mint barátját, kinek személyes és irodalmi ügyeibe mély érdeklődéssel és szeretettel merül; nem ugyan vak bámulással, mert biz' elég gyakran őszinte kritikát gyakorol Renan irodalmi módorán. Egy *Revue*-cikkéről azt mondja, hogy általánosságban tetszett neki, «mert kevesebb benne a phantasia és több a mértéktartás, mint sok előző dolgozataiban és jobban is alkalmazkodik a francia szellemhez». (181. l.) Szigorú kritikát gyakorol néha Renan tudományos thésisein, még oly esetben is, ha barátja speciális szakszerű kutatásai forognak szóban. Nem egyetlen példa erre nézve az az ítélet, melyet Renannak a phoenikiái régiségről fölállított theoriájáról hangoztat. Úgy hiszi, hogy Renan a fölfedező lelkesedése arra vitte, hogy Byblosnak jelentőségét az ókor történetében némi túlzással állapította meg. «Nem emlékszem, hogy olvasmányaimban Byblos ily méltatásával találkoztam légyen, és azt hiszem, hogy egy kissé túlbecsüli a tárgyat, melyet ez időszerint föl-kutat» (238. lap).

E majdnem egy félszázadra terjedő levelezésben Berthelotnak világra szóló irodalmi és tudományos munkásságához képest csak nagy ritkán van szó a saját munkáiról. Renan egy leveléből tudjuk meg, hogy a huszonegyéves Berthelot 1848-ban Plato fordításával próbálkozik (34. lap). Berthelot maga csak ritkán emlékezik meg barátjával szemben azon munkákról, melyeken dolgozik. Csak bevégezésökről szól, mint tudományos élete forduló pontjairól, egy-egy korszakának lezárásáról; 1860 októberben a *La chimie organique fondée sur la synthèse* megjelenését jelenti Phoenikiában kutató barátjának és nagyon érdekes ezúttal jellemzését hallani azon kritikának, melyet szaktársai, különösen Chevreuil és Biot a chemia e nagy eseményén gyakoroltak. Majd 1879 augusztusban az *Essai de mécanique chimique* lezárásáról szól: a *Synthèse* és a *Mécanique chimique* között húsz év folyt le. «Nem remélhetem, hogy a laboratorium és az íróasztal számára ezentúl még

húsz évig tartó munkásság és értelmi erő jut osztályrészemül. Most már az élet határára kell gondolni, fölnevelni a gyermekeket, ellátni őket és aztán — távozni, talán még mielőtt utolsó barázdámat megvonhattam volna». (479. l.). A Sinai félsziget mannája chemiai alkatáról szóló értekezését is csak azon ötletből említi föl, hogy keleti utazásra készülő barátját arra kérje, hogy helyszíni információkkal járuljon e tanulmány alaposságához (188. lap). Különben sohase zaklatja barátját azzal, hogy munkáit elősegítse. Ellenben Renan nem egy alkalommal fordítja hasznára társa szaktudományát. Midőn 1880-ban az *Eau du Jouvencet* írja, barátjától kéri a chemiai részleteket, melyek e kis munkába bele vannak szöve: «Sur quoi opéraient les vieux chimistes arabes pour obtenir l'esprit de vin? Conçoit-on ce qui mena les premiers distillateurs à l'alcool? Quelle était la forme des premiers alambics?» Nem kell épen, hogy mindez tudományos pontossággal legyen megadva. Az én dolgomban e tárgyak csak decoratióul szolgálnak; de azért szükséges, hogy nagy sületlenségek ne forduljanak elő. Küldjön tehát e dolgokról vagy egy tuczat sort, oly gyorsan, a mint csak lehet». (493. lap). S élete vége felé (1890), midőn az *Histoire d'Israël* harmadik kötetének bevégezése után abban talál pihenést, hogy a *Revue des deux Mondes*-nak egy philosophiai essait ír, a természettudományi adatok szempontjából a correcturaíveket Berthelot-val olvastatja el «pour me dire s'il n'y a pas de choses techniques trop arriérées» (528. lap). Így tehát a levelezésből, melynek közzétételét Berthelot baráti pietásának köszönjük, kettejük közül inkább Renan személyisége domborodik ki. Egymást egyenlőképen tisztelik, szeretik, bámulják. Érett férfikorukban, midőn már mindegyikük mélyen belevéste nevét nemzete szellemi fejlődésének történetébe, ők a legelsők, kik egymás nagy jelentőségét elismerik. De mégis Berthelot az, ki erősebben eregeti a tömjénfüstöt. Midőn Renannak (1863) a Collège de France-ban tartott beköszöntő előadása miatt baja támadt, Berthelot e magasztaló szavakkal biztatja: «Az ön nevének a XIX. században épen oly jelentősége van, mint a minő saját korukban a XVIII. század philosophusainak jutott.» (300. l.) Igaz, hogy Renannak nem igen volt alkalma ily biztatásra Berthelot békésebb pályájával szemben, melyet nem tarkítottak oly harcias epizódok, a minöket Renan első föllépése a Collègeben

és az egyháztörténeti irodalomban fejére zuditottak. Életrajzi foglalatját tekintve is főképen Renan élete egyes csomópontjai emelkednek ki. Berthelot leveleiből csak nagy ritkán értesülünk magánélete fontosabb, lelkét mélyebben érintő eseményeiről. 1861 májusban házasságáról tudósítja a távol Keleten kutató barátját és Henriettet és a tengeren túl baráti szövetséget kötött a Renan hölgyei és saját ifjú felesége között. «Nőmet Zsófiának hívják, mint testvére (Henriette) kedvencz tanítványát: ezt a két hölgy kölcsönös vonzalma első jelének tekintem» (270. l.). Egyéni nyilatkozatai leginkább a hivatásával kapcsolatos dolgokra vonatkoznak. Gyakori külföldi utazásai alkalmával nem fukarkodik társadalmi, politikai és művészeti benyomásainak közlésével. Ezek közül legérdekesebbek a tanári pályáról szóló nyilatkozatai; összehasonlító elmélkedései a francia- és németországi tanárság között. 1858 augusztusban egy német utazása alkalmával Heidelbergben ezeket írja: «Itt sok dolgot látok, melyek az ellentét által sokkal tisztábban tüntetik föl a francia rendszer előnyeit. Sokat beszélgetek a tudós magántanárokkal. Életök itt sokkal nyomorultabb, mint nálunk; a tudományos munkára szolgáló eszközeik itt sokkal inkább hiányzanak. Az a csekély függetlenség, melylyel talán ennek pótlásául rendelkeznek, inkább csak elméletben van meg, nem pedig valóságban; mert a nagyon szegény embert nem lehet igazán szabadnak tekintenünk. A mi a sajátképeni tanárokat illeti, hát nem tudom, vajon ötven tanítvány vezetése, kiknek (a tanár közreműködésével) rendszeres cursusban vagy százötven mindig azonos manipulatiót kell végrehajtaniok, a tudományos tevékenység akadályozása dolgában nem ér-e föl a sok vizsgálatlaltal és a kettős hivatalokkal? Egy előnyük mindenesetre megvan: a becsvágyó törekvések hiánya, a melyek tudósainkat elvesztik, a mint az érett korba lépnek. De viszont, látkörük korlátolt és bajosan birnak a dolgoknak azt az eleven és általános értelmét megszerezni, a melyet Párisban találunk? Úgy hiszem, minden dolgot a közelből és a távolból kell szemlél-nünk: itt optimista szemmel nézem a francia rendszert, melynek óriási hátrányait oly jól ismerjük... Mi a saját közpon-tosító rendszerünk korlátaival szemben szeretjük magasz-talni az egyén szabad fejlődését Németországban: viszont a németek az egyén tehetetlenségéről panaszkodnak és vele

szembe állítják azt az erőt, melyet a francziáknak tudományos munkáik javára az ő nagy és egységes gépezetök nyújt.» (159. l.) Bármennyire boldogítja őt a tanár tudós élete, sokalja a vele járó hivatalos kötelességeket. Különösen a vizsgákat unja. «A közigazgatási rendszer, melyet Európa irigyel tőlünk, legbutább gondolatainak egyike az — így ír 1863-ban, — hogy kiváló és kezdeményezésre hivatott egyének idejét arra pazaroltatja, hogy kezdők badarságait meghallgassák. E nemben nincs bölcsebb mód annál, melyet az École polytechnique-ben követnek, a hol a tanár hivatala a vizsgálóétól el van választva. Ez a kettéválasztás sok előnnyel jár; mert a szükséghez képest arra is alkalmat nyújt, hogy tisztességes nyugalmi hivatalokat teremtsen a tevékeny életbe belefáradt embereknek, kik koruk és tapasztalataiknál fogva annál alkalmasabbak arra, hogy az embereket megítéljék». (308. l.) De ha keveset beszél is magáról Berthelot e levelekben, mégis szándékán kívül sok közvetlen és ennél fogva annál értékesebb adatot szolgáltat az életrajzíróknak lelke mélységéről, baráti jelleméről és önzéstelenül jóságos indulatáról. Mondhatom, hogy e magas színvonalon mozgó levelezésből alig emelhetnék ki bájosabb, az olvasó rokonszenvét állandóbban lebilincselő helyeket, mint a gyermekszobáról szóló azon jelentéseket, melyeket Berthelot Párisból Ázsiába küld ottan időző barátaihoz. Midőn Renan távol Syriában a phönikiai régiség ismeretét fejleszti a francia kormány megbízásából végzett ásatásaival, a Párisban visszamaradt barát gondját viseli Renának kis hároméves Ary fiának — a babynak, mint állandóan nevezik. — Kettejük, a kis Ary és a hírneves chemikus között, kezdettől fogva intim barátság állott fön, melyet az utóbbi rendesen mindenféle játékszerrel, kagylókkal, falovakkal és egyéb csecse-becsével szilárdít meg. A kis Renan, a mint beszélni kezdett, csak «mon pauvre petit Berthelot-»nak nevezte jókedvűen adakozó barátját (167. l.). Míg Renan, az apa, Byblosban, Amsitban, Tyrus és Sidon vidékén kutat, ásat, tanulmányoz, Berthelot odahaza a «kis baby» körül strázsál és a Renant kísérő Henriettet a legaprólékosabb körülményességgel értesíti kettejük közös kedvenczének egészségi állapotáról, játékaikról, gyermekies beszélőiről, egyáltalában minden viselt dolgairól.

Ez értesítések annál szükségesebbekké válnak, midőn

Renanné, a gyermek anyja is a tengeren túlra utazik férjéhez. «Anyja elutazta óta kétszer láttam kis baby-t. Hétfőn még nagyon izgatott volt. Pénteken éjjel sokat sírt «kis mamája» után. Tegnap már nyugodt és jókedvű lett és most már ismét szokott vidámságot és jó magaviseletet mutat. Egy szóval: jó egészségben van, és új környezetébe teljesen beleélt magát; unokahugát nagyon szereti maga körül látni. Teljesen megnyugodott, midőn azt mondtuk neki, hogy mamája Syriába utazott, hogy onnan a papát és tatát (így nevezi Henriettet) magával visszahozza. Ide mellékelve a bété egy remek munkáját küldöm, mely már bizonyos célzatra is vall. A felső kép madarat ábrázol, a melyet egészen maga rajzolt; aztán akarata már nem lévén elegendő arra, hogy a plajbászt tovább vezesse, és figyelme is már ki lévén merülve, az alantabb látható zavaros vonalakat össze-vissza rajzolta». (218. l.)

Íme Ary Scheffer unokájának művészi kezdetei! De vajon mit szól ma a jeles festő, midőn azon jó tanácsokat olvassa, melyeket híres gyermekkori barátja az ő nevelése dolgában Syriába küldött papáékhoz? «Midőn Babyt ma reggel láttam, csak egyet sajnáltam: hogy oly kevésbé gyermek, oly kevésbé vall egy hároméves kis fiura. Túlságos sok a reflexio e kis főben és — hadd mondjam ki — sok az önzés is. Ha élete vezetését ismét kezökbe veszik, arra kell őt szoktatniok, hogy egy kissé több ügyet vessen a kivüle levőkre. E célból kapcsolatba kell őt hozni egyéb gyermekeknek ugyanazon irányban induló akaratával. Különben azt fogják tapasztalni, hogy igazzá válik egy furcsa mondás, melyet a gyermek a minap ejtett és melyet én nem csekély szomorúsággal hallottam tőle. Nagyanyjáról szólván azt mondta, hogy valamely dolgot azért tett, mert öreg és aztán ezt tette hozzá: «és én is öreg vagyok». (263. lap). És pár hónappal ezután, a kis Ary egy betegsége után: «Kedves barátom, Baby ujdonságaival kezdem a leveletem; e pillanatban leginkább ez érdekelheti önt, legalább a Párisból jövő dolgok közt. Pompásan érzi magát, jobban talán, mint bármikor születése óta: a kis zivatarok, melyeken keresztül ment, megtisztították légkörét. Most már nem baby ő, inkább gyermeknek mondható: hétről hétre változik. Néha az ember 6—7 éves gyermeknek mondaná, oly gondolkodó és akaratos az arcz kifejezése. Átalan víg és eleven, a mennyiben természete bírja, de kevésbé rokonszenves: ez fajának egy vonása, (c'est un trait

de race). Nem szenvedheti a többi gyermekeket. Mit csinál majd később pajtásaival, mit még később embertársaival?» 264. lap).

E jelentések leginkább Henriettehez vannak intézve, csak elvétele magához Renanhoz. Berthelotnak folytonosan van oka panaszkodni, hogy barátja teljességgel elhanyagolja őt és hónapszámba megakasztja a köztök folyó levelezést. Renan maga azt vallja magáról, (1860) hogy «az emberek között a legkevésbé levélíró természetű (le moins épistolier des hommes), kivált oly emberekkel szemben, kik érzelmeimben nem kételkedhetnek. A míg a *Keresztység eredeteivel* el nem készülök, olyan leszek, mint a fülesbagoly, és csak nagy fukarsággal adom magam a levelezésre és a társalkodásra. Ön bevégezte emlékmunkáját; én az enyémmnek eddigelé csak előcsarnokát alkottam meg». (173. l.) S Phönikiából Henriette dolga testvérének hallgatagságát, melyről a sűrű híradást váró Berthelot a komoly neheztelés hangján szól, kimenteni: «Sokszor magam is éreztem a fájdalmat, melyet ön levelében kifejez. Gyakran mondtam: «Becsvágya inkább uralkodik rajta, mint érzelmei, és újabb érzelmei inkább, mint a régiebbek... Az ember azt hinné, hogy azoknak, a kiket szeret, mindent képes föláldozni, csak egy pár pillanatot nem. Biztosíthatom önt, uram, hogy nem túlozok, midőn azt mondom, hogy Beyrutban kétszeri tartózkodásunk alatt több időt szentelt a tábornoknak és a pasának, mint annak a régi barát-nőnek, ki mindent odahagyott, hogy a távol vidékekre kövesse őt. Szóról szóra, mióta Syriában vagyunk, alig látom őt, és ha látom, oly annyira csakis küldetésének munkájába van merülve, abba a mi eredményt máris elért és a mit még csak ezentúl remél, hogy nem mondhatnám meg igazán, vajon jelenlétemről egyáltalán tudomást vesz-e». (204. l.)

II.

Renan ifjúkori nyilatkozatai azon érdekes megfigyelésre adnak alkalmat, hogy későbbi nagy munkáiban nyilvánuló lelki törekvése és iránya, szellemi életének jellemzetes vonásai, mily határozott alakban mutatkoznak már a seminariumból

távozó ifjában, majd a tudományos élete kezdetén álló fiatal tudósban.

Hogy mily hangulat töltötte el abban az időben, midőn a papnevelő-intézetben idegennek kezdte magát érezni, a mi aztán e szellemi milieu-tól való békés megválására adott okot, világosan láthattuk azon levélváltásból, mely azon komoly lelki válság idejében közötté és távol külföldön nevelősködő testvére Henriette között folyt.

Egy lépéssel tovább visznek most azon levelek, melyeknek ismertetése teszi e cikkünk tárgyát. Mindjárt kezdetben lelki rendszerének két jellemző mozzanata van elég éles határozottsággal kifejezve: a skepticismus és a tolerantia. «Hadd éljen mindenki — így szól huszonnégy éves korában — a maga sphærájában és engedje meg másoknak is: hogy a magukéban éljenek. Mert bár kiki azt köteles hinni, hogy a maga nézete a legjobb, az ellentétes nézetűek a magukéről ugyanazt hiszik: ki tudja, hogy kinek van igaza? Alapjában, kedves barátom, a türelmesség, vagy a mi ezzel egyre megy, a szabadság, a kritikai kételkedés leánya. A dogmatikus, ki mindenkit, a ki nem úgy gondolkodik mint ő maga, esztelennek néz, okvetlen intoleránssá válik. Az igazi szellemi függetlenség eszméjét csak azok érik föl, kik saját eredményeiket nem becsülik túl és képesek föltenni, hogy annak is, ki a dolgokat másképen látja, igaza lehet. Ez a mi állapotunk, kedves barátom, s ez a mi liberalismusunknak oka és azé a szent haragé, melyet bárki ellen érezünk, ki a maga gondolkodását, vagy a maga módját másokra akarná tukmálni». (18. l.) Hányszor hajtogatta ugyanazon igazságot férfi- és aggkorában keletkezett munkáinak remek előszavaiban!

A vallásos életnek nemcsak történeti, hanem pszichológiai szempontból is nagy méltatójául mutatkozik fiatalkori leveleiben. Nagyon tévednek, kik azt mondják róla, hogy a vallásos nyilatkozások iránti érzékét ott hagyta a Saint-Sulpice falai mögött. «Népies vallás — úgymond, — íme az, a mit becsülök, ez a kép tölt el engem és teljességgel uralkodik rajtam», így ír Rómában (1848) egy népies vallásos ünnep szemléletének hatása alatt (66. lap). Csakis a vallásos érzés szabad kifejtését korlátozó dogmatismus találkozott ellenszenvével; a lélek közvetlenségéből fakadó, szabadsággal megnyilatkozó vallásos élettel azonosítani is birta szellemét. Ellelke

vonzalma, bővebb elméleti kifejtésének egy terjedelmes levelet (43—47 l.) is szentel, mely belső élete ez oldaláról értékes okiratul szolgálhat.

Egyátaltában a vallásos élet tüneményei kezdettől fogva előkelő helyet foglalnak el szemlélődésében és tudományos elmélkedésében.

Mindenki tudja, hogy Renan későbbi időben egy vallástörténeti theoriát fejtett ki, mely joggal találkozott ellenzéssel tudományos és különösen történeti szempontból. A vallásos életnek a különféle népeknél más-más irányban történő nyilatkozását és alakulását az ethnographiai fajok különféleségének szempontjából adta elő. Az általánosításra való hajlandósága, melyet e levelezésben Berthelot is szemére hány, sehol sem tűnt elő oly élesen, mint ez elmélet kifejtésében, a tudományos támadások elleni megvédésében és makacs föntartásában. Még legutolsó nagy munkájában is sértetlen teljességében óhajtja alkalmazni kedvencz elméletét. Már most úgy látszik, hogy ez elmélet csirái már 1847-ben fogamzottak meg lelkében, ha ugyan erre lehet érteni két homályos kifejezést, melyet ez időben egy szülőföldjéről, a hol vacációját tölti, Berthelothoz intézett levelében használ. E levele végén azt mondja, hogy: «Kénytelen vagyok e levéllel végezni, még pedig egy furcsa okból: nincsen boritékom. Pedig még elég sok mondani valóm volna a *religiogeniet* illető tervemről, a mit most nagyobb pontosság kedvéért *religionomienak* nevezek. Ez azonban jövő levelemre marad». (32. l.) A következő levél azonban cserben hagyja várakozásunkat; az előző levélben ígért dolgokról nincsen benne szó.

A lelki élet és nyilatkozatainak körülhatárolása, természetes közvetlenségeknek korlátozása, szabott formák közé szorítása, egyszóval mindenféle dogmatismus, nemcsak a vallás terén ébreszti föl Renanban a kedvtelenség érzetét. E hangulat, mondhatni, oly rendszerességgel uralkodik lelkén, hogy első olaszországi útja idején (1849) az ókori művészet tárgyainak muzeumokba gyűjtését is e szempont alá szeretné fogni. Bőven szólván azon elhanyagolásról, melynek Rómában a régiség ereiklyéi akkoriban ki voltak téve, végezetül így fakad ki: «De mégis mennyivel inkább szeretem e gondtalanságot, mely az emlékeknek meghagyja a magok valóságát és nem változtatja át azokat a kíváncsiság és a hivatalos gondo-

zás tárgyaivá! Az emlékeknek csak akkor van értékök, ha igaznak maradnak meg. A mint üveg alá rejtik, nem egyéb az eléggé hiú kíváncsiság tárgyánál. Az «Ártatlanok kutja» mindenestre jobban őriztetnék meg, ha a helyett, hogy a zöldségárusok áruik mosására használják, némelyek akarata szerint egy számára berendezett térre, például a Louvre udvarába helyeznék át. De én meg azt mondom, hogy ha a kutat ily módon megfosztanák természetes rendeltetésétől, hogy a mutogatás tárgyánál egyéb ne legyen, egyúttal minden szépségét is elvesztené. Jobban szeretem, hogy a romokat annak hagyják meg, a mik, semhogy gondozzák, fésülgessék, öltöztetgessék és dédelgessék: csupa olyan dolgok, a mik a kíváncsiság és a tudományosság szellemét lehelik, de melyek a természetesség és valóság színét eltüntetik. A dolgok csak annyiban szépek, a mennyiben igazak és az emberiség valóságos szükségleteinek megfelelnek». (62. lap).

Műtörténetírók jobban fogják megítélhetni, mennyi alapos megfigyelést rejtenek azon többnyire műtörténelmi tárgyú levelek, a melyeket Renan Berthelothoz azon olasz tanulmányútról intézett, melyet 1849—50-ben országos ösztöndíj segítségével tehetett. Ez utazás közvetlenül azon kutatásoknak szolgált, melyeknek eredményeit Renan *Averroës* munkájában terjesztette a tudós világ elé. De nem hagyja egyúttal figyelmen kívül a művészet remekeit sem, melyeket Róman kívül utazásának nagyobb állomásai, Milano, Velence, Padua, Pisa, Firenze, Nápoly, tárnak szemei elé. Egész æsthetikai értekezéseket ír e tapasztalatairól és tanulmányairól Berthelotnak. Fölötte érdekes elolvasni, mit mond Nápoly művészetéről, mely között nem birja magát föltalálni.

Ez utazása alkalmával a Monte Cassino könyvtárában is kutatja a scholasticismus irodalmi emlékeit, és többek között Abélard egy kiadatlan töredékét fedezi föl. Ez alkalommal elragadtatással szól ez ős-apátságban uralkodó nemes szellemről, melyet ez időben Rosmini, Gioberti, és Ventura tanai töltöttek el és melynek leghatározottabb kifejezője Tosti atya volt «espèce de Lamennais italien». «Az apennin hegyek szélén, távol a mindennapi közlekedés útjaitól akadtam ismét a modern szellemre, Francziaországra, melynek képmásával már oly hosszú idő óta nem találkozhattam. Az első könyv, melyet a könyvtárnok, Sebastiani atya, szobájában láttam,

Jézus élete volt Strausstól. Itt egyébről sem beszélgettek, mint Hegelről, Kantról, G. Sandról, Lamennaisről.» (80. lap).

III.

A levelezésben kezdettől fogva sok szó esik politikai dolgokról is, melyek aztán az 1870—71. háború után állandó és előkelő tárggyul megmaradnak a két barát eszmecseréjében. Azt vesszük észre, hogy e téren a kezdeményezés inkább Berthelottól indul ki, a kinek politikai nyilatkozatait a barát természetesen nem mellőzhette hallgatással. E révén aztán alkalmunk nyílik belepillantani a nagy orientalista és egyháztörténetíró politikai gondolkodásába is.

E pontban ő mindenesetre a gyengébb fél. Bár a társadalom problémáinak philosophiai szemlélése iránt mindig meleg érdeklődést tanúsított, hazája szüntelen politikai tusáinak közepette nem tudott, és úgy látszik nem is akart, határozott álláspontot foglalni. Vannak ugyan kezdettől fogva általános politikai meggyőződései, melyek iratain következetesen végighuzódnak. Így például a nemzeti eszmének nem igen barátja. 1849 szeptemberben ezeket írja: «Mindenesetre tisztelnünk kell a nemzetiségek elvét; de ne felejtse el, hogy ez elvre csak akkor hivatkozunk, ha az elnyomott nemzet magasabb fokon áll az elnyomónál. A kizárólagosan nacionalista irányban van valami korlátoltság; nem egyéb a humanitás szempontjának tagadásánál» ... Nevezetes, hogy e szavak közvetlen kapcsolatában mily szempontból nyilatkozik a magyar szabadságharczról: «Valamint ön, úgy magam is sokat szenvedtem a magyarok katastróphájától, nem csupán e nemzet okáért, melynek létezési joga főleg azon igazán modern, sőt egy kissé kosmopolita elveken alapul, melyek velök harczoltak. Még nem érkezett el annak az ideje, hogy ez elvek nyíltan keljenek harcra, azért még sok ideig a nemzetiségek leple alatt kell harczukat folytatniok.» (39. lap.)

Hazája belső kérdéseire nézve ugyanazon elven indul, mely gondolkodását minden egyéb kérdésben vezérelte. A pártok harcaival szemben ő a skepticsmus álláspontját soha sem hagyja el, és épen úgy mint a vallásban és a művészetben, a dogmatismust e téren is elutasítja magától. A pártok rideg tételeit a

politikában olyanokul veszi, mint a dogmát a vallásban. Nincs helyünk, sem tehetségünk, hogy akár csak legcsattanósabb helyeit is ide igtassuk e tárgyra vonatkozó terjedelmes fejtegetéseinek, melyek barátjához 1847-ben intézett szünidei levelében (26—31. lap) foglaltatnak és melyeket e mondással végez: «Ezért váltig tartózkodom attól, hogy (exceptis excipiendis) bárki irányában politikai nézetet koczkaztassak; egy perczzel később az ellenkező álláspontra helyezkedhetném; azt találnám észrevenni, hogy nézetem, vagy legalább kifejezésem egyoldalú volt, és ez rosszul esnék nekem. Nem hiszem, hogy e dolgokért valaha képes volnék keményen harcolni». Ilyen maradt a politika kérdéseiben mindvégig.

Ellenben Berthelot a politikában fiatal korától kezdve határozottabb elveket vallott. Voltak Franciaország politikája dolgában családi hagyományai is, melyek közt szülei házában nevelkedett. Maga Renan *Önéletrajzában* világosan reá mutat a közöttök fönnálló ellentétre. «Berthelot atyja — úgymond *) — gallicanus keresztyén volt. Politikai nézetei nagyon szabad elvűek voltak. Ő volt a legelső republikánus, kit valaha láttam. Fiának tudományos pályája az ő érdeme; megadta neki a módot arra, hogy harminczéves koráig kutató tanulmányainak szentelhesse magát, hogy sem hivatalt nem kellett vállalnia, sem pályázatban részt nem vennie, sem pedig magát fizető munkára adnia... A politikában Berthelot híve maradt atyja elveinek. Ez az egyetlen pont, melyre nézve közöttünk nincsen mindig egyetértés. Mert jómagam, ha a szegény emberiség javára szolgál, szívesen alávetem magam akár egy philantrop, művelt és szabad gondolkodású zsarnoknak is».

Ez ellentétek ötletéből önkénytelenül lelkünkbe tolokodik egy irodalmi párhuzam, mely ha nem fedezi is teljesen a Renan-Berthelot esetét, mindenesetre eléggé közel rokonságban áll hozzá, hogy ennek kapcsolatában emlékeztünkbe idézzük. Strauss Dávid Friedrich, az öskeresztyénség irodalma nagy német kritikusának gyermekkori barátjával, az aesthetikus Vischerrel folytatott levelezésében ugyanis elejétől végeig szintén éles ellentétek nyilvánulnak a politika kérdéseiben. A vallástörténelmi kritikának legradikálisabb képviselője, Strauss, conservatív — mondhatnók reactionarius — poli-

*) *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*. 335. l.

tikusnak vallja magát és e meggyőződése mellett nem csekély epésséggel kardoskodik Vischer, az 1848-iki vívmányok föltétlen híve, ellenében. Strauss mindenféle nyilatkozatából az ember azt következtetné, hogy még a despotikus államformát is jobbnak találja a demokratikus elveken épülő politikai szabadságnál, melylyel megbarátkozni sohasem tudott és melynek ellenében rövid nyilvános politikai szereplésében is éles ellenzékét tanúsított.

Az igaz, a minden szenvedélyességtől ment Renan, ki bármily nézeteltérést a skepticismus szempontjából mérlegelt és a tolerantia szellemével méltányolt, a maga politikai nézeteiből senki irányában casus bellit nem alkotott. Összeveszni pedig ily dolgok miatt a világért sem veszett volna össze legjobb barátjával, mint a hogy Strauss és Vischer között e dolgok tartós elidegenedésnek voltak okai.

A francia tudósok békés szeretettel, távol minden szenvedélytől, beszélnek meg eltérő nézeteiket és meggyőződéseiket, melyeknek Berthelot még lélektani nyitját is megtalálja. «Bár mindketten — úgymond — a tudománynak és a szabad gondolkodásnak hódolunk, Renan, breton származása, a multak felé irányuló ecclesiasticus és szemlélődő nevelése következtében, kevesebb érzéket mutatott a demokratia és a francia forradalom, főképp pedig a gondolkodást, a gazdasági életet és a társadalmi szervezetet egyaránt érő átalakulás iránt, mely modern műveltségünket áthatja. Inkább vonzotta őt a régibb idők felfogása, a tudománynak, irodalomnak és művészetnek egy felsőbb autocratikus hatalomtól kiinduló protectiójáról; soha sem titkolta e fölfogását». Ennek ellenében maga magának az emberi társadalom tudományos fejlődésével inkább azonosuló fölfogásában előkelő részt juttat párizsi származásának, családja orvosi hagyományainak.

Berthelot ifjúságától mind maig következetesen vallotta a republicanismus elvét. Irtózik a legitimista monarchia «örvényétől» («l'abime de la legitimité»). «A frohsdorfi emberek mély butasága az egyetlen, de igazi reményünk», (431., 432. l.) úgymond egy beható eszmecsere során, melyen a két barát hazájának 1873-iki kríziséről és Chambordék fészkelődéséről elmélkedik. «Jövők valóban nagyon homályos. Azonban mindinkább megerősödik bennem annak hite, hogy a köztársaságon kívül minden egyéb kormányforma lehetetlen». (436. l.)

«V. Henrik visszatérése egyike a legnagyobb agyrémeknek ; csak politikai cselszövők fejében foganhatott meg. Országunkban minden lehető, csak ez nem. 30—40 département paraszt-sága föllázadna ellene, mert komolyan attól fél, hogy az 1793-ban kiküzdött jogokat megint elvonják tőle. E kérdésről nem lehet vele alkudni és ma is épen oly jól emlékezik a forradalomra, mint ezelőtt ötven évvel. Ez az, a mi V. Henriket és a klerikalis kormányt lehetetlenné teszi.» A bonapartismust első kezdeteitől fogva elítéli. «Az első Napoleon igazságtalan hódításai és a harmadiknak igazságtalan követelései zúdították ellenünk a népeket.» (430. l.). Szeret mosolyogni, de egy kissé boszankodni is, a Bonaparte család hiúságán. A *Caesar élete* előszavának megjelenését, mely 1865 márcziusban Páris «événement»-ja volt, e szavakkal üdvözli: «Furcsa darab, melyben szerzője irodalmi közepszerűsége és a napoleoni eszme folytonossága nyilatkozik.» (334. l.). A levelezésbe szőtt egy érdekes epizód során szívesen ragadja meg az alkalmat, hogy a császárnét kigunyolja. Berthelot is azon tudósok közé tartozott, kik 1869-ben a suezi csatorna ünnepélyes megnyitása alkalmával a császárnéval együtt az egyiptomi alkirály vendégei voltak. Ez alkalommal a francia tudósokkal és művészekkel — köztök voltak Théophile Gauthier, Charles Blanc, Fromentin — egy túlsufolt hajón megtették a felső-egyiptomi utat, egészen Philæig. A Nilus áradásának ideje volt és csak néha-néha szállhattak partra a régiség emlékeinek megtekintése céljából. E kirándulás tanulságairól nagyon tekintélyes könyvek szólnak a francia irodalomban; nem csekély nagyképűsködéssel tárják elé a futólagos és tudományos megfigyelésekre egyáltalában alkalmatlan nilusi utazás alatt végzett kutatásaikat. *) Berthelot barátjához intézett intim közléseiben és egy külön naplóban, melyet nilusi útjáról írt, és most e levelezés közé igtatott (349—385. l.), talán az egyedüli részrehajlatlan tanu e furcsa tanulmányi utazás részleteiről. A császárné és közvetlen udvari kísérete külön öt hajón következett a tudósok és művészek nyomában. Ez állami hajóknak kellett volna átvennie a Franciaországból érkező postát is, melylyel

*) Közülök szívesen emelem ki Charles Blanc szép könyvét: *Voyage de la Haute Égypte. Observations sur les arts égyptien et arabe.* Paris, 1876.)

a tudós és művész társaság tagjai családjaik állapotáról vártak értesítést. «Mindegyikünk égi mannaként várta a neki szóló leveleket. A császárné azonban csak újságlapokat küldött. Azóta megtudtuk, hogy nem engedte a leveleket tartalmazó kis zsákot öt hajója egyikére fölvenni. Azt mondta, hogy ő nem «falusi postás»; és kíséretéből nem volt senkinek se bátorsága arra, hogy a leveles zsákot magával vigye.» (377. l.). Szijut városa előtt pedig ezeket írja naplójába: «Egy órája, hogy a császárné hajói előttünk elhaladtak. Egyáltalán vajmi kétes értékű módon utazik; sehol nem áll meg, hogy valamit meg nézzen; hiszen úgy sem értene e dolgokból semmit.» (384. l.).

A császárság végső bukása után, midőn Franciaország újjászervezése aktuális kérdéssé vált, Berthelot republikánus elve mind mélyebben megerősödik. Gyakorlatilag is részt vesz a köztársaság kormányzásában, midőn 1886—87-ben egy fél-éven át a külügyek tárczáját, az igaz, hogy nem valami nagy sikerrel, látja el. Leveleiből azt látjuk, hogy Gambettával és a radikálisokkal nem igen bír lépést tartani. (502. l.).

Egyáltalában minden nyilatkozatából határozott politikai jellem lép elénk. Ennek saját vallomása szerint is kerek ellentéte Renan. Politikai dolgokban e félszázados levelezés során csak egyszer pendülnek egy húron: hazájok jövője irányában táplált reménytelenségökben és pesszimizmusukban az 1870—71-iki háború után, és azon eszményi hazaszeretetben, melylyel egymást, a franczia nemzet szellemi kincseinek fölforgatása idejében, kitartásra buzdítják. Renan arról értesül, hogy a hírneves Berthelotot Angolországba hívják tanárnak. «Az Isten szerelméért! utasítsa vissza ez eszmét. Kötelességet mulasztana. Mennél szerencsétlenebbnek látjuk hazánkat, annál inkább el kell tiltani magunkat attól, hogy oda hagyjuk. Megengedem, hogy a szegényes viszonyok között élő közönséges ember jól cselekszik, ha kíváncsi és gyarmatosnak áll. De nem ez a mi esetünk. Mi oly egyének vagyunk, kikre a hazának különös szüksége van; mi intézményeinek, történetének, régi dicsőségének jótéteményeiben részesültünk; neveltjei, alumnusai vagyunk: ha elhagyjuk, hűtlenséget követünk el rajta azon tőkékre nézve, melyet nekünk előlegebe adott, még akkor is, ha nem egy jogos nehez-
telésünk volna ellene. Csak az esetben hagyhatjuk oda Franciaországot, ha bennünket elkerget, ha abban akadályozna

meg minket, hogy értelmi működésre való képességünket szabadon kifejtsük, vagy ha egyáltalán éhen engedne meghalni. De hiszen odaig nem vagyunk.» (404. lap).

Ettől fogva Franciaország jövődő politikai ujjaalakulásának kérdése teszi eszmecseréjük legkiválóbb tárgyát, midőn egymástól távol élvén, gondolataikat egymással közlik.

Renan gondja az «*année terrible*» alatt fölszínre kerülő durvaságok között leginkább azon törekvés körül összpontosul, hogy hazája szellemi és tudományos érdekeinek elzüllését hárítsák el, melylyel a politikában beállott fejtelenség a százados intézményeket fenyegette. Midőn az állami kormányzat decentralisatiójának veszélye közeleg, első sorban azokat félti. «*A Collège de France és az Institut, e központi, királyi, francia alkotások a Capetiek munkájának áthelyezése által inkább vannak veszélyeztetve, mint bármely más dolog.*» De mind a mellett abban bizik, hogy túlélék e csapást. «*A mi a Collèget illeti, hogy ha működése félbeszakad, nekünk kötelességünk a testületet föntartani, rendesen folytatni a tanítást, még az esetben is, ha fizetésünket fölfüggesztenék, körülbelül épen úgy, mint ezt a XVI-ik században is tették.*»

Nem mondhatnók, hogy hazája ujjaalakítására nézve oly határozott politikai meggyőződésesei volnának, mint Berthelotnak, a demokratikus köztársaság hívének. Ha ugyan szólhatunk politikai hitvallásának kimagasló mozzanatairól, úgy mindenesetre első sorban a radikális törekvések ellenségének mondhatjuk. A monarchia ellen nincsenek elvi kifogásai; úgy látszik, 1870 előtt a napoleoni császárság ellen sem voltak. A ki hazája szellemi kincseit öregbítette, a ki gondoskodott a Collège de France és az Institut dicsőségének föntartásáról, abban nem láthatott veszedelmet a haza közügyére. Talán a hála némi érzete is élt benne Eugenia császárné iránt, ki abban az időben, midőn őt szabad tanaiért a Collégeből kizárni készültek, pártját fogta. «*Maurytól egy újságot hallottam meg — így ír neki Berthelot 1863 szeptemberben — mely nekem örömet okozott. A császárné, udvarának teljes környezetében egész határozottsággal önnek azon joga mellett nyilatkozott, hogy mindazokat megírhasssa, a mit elmondott, — de, jól értse meg, a nélkül, hogy ő maga az ön nézeteit elfogadná. E szabadelvűség meglepett és jó előjelenek veszem.*» (301. lap). A Bonaparte-névtől Renan nem fázott

ügy, mint barátja. Egész más érülettel utazott Berthelot Egyiptomban a császárné kíséretében, mint néhány évvel később Renan Napoleon herceg társaságában, ki közvetlenül az 1870-iki háború kitörése előtt, norvégiai utazása alkalmával a híres tudóst decoratióul magával vitte. 1870 július 11-én — e dátum nagyon érdekes — Storenből (Drontheim mellett) az elragadtatás hangján ír északi utazásának gyönyörűségéről és a császári herceg kiváló tulajdonságairól. «Ma este Tromsø-nek indulunk, innen Hammerfest felé tartunk. Vajon eljutunk-e Spitzbergenbe is? Ez teszi most fontolgatásaink nagy tárgyát. Szénben, az utazás folytatásának ez a legelső feltétele, nem lesz fogyatkozásunk, sem Hammerfestben, sem Tromsøben. Peterheadben egy «ice-mastert» fogadtunk föl, ki az utazás sikerére nézve teljesen megnyugtató. De erről csak Hammerfestben határozhatunk... Nagyon kíváncsi vagyok rá, hogy a lappokat lássam. Úgy látszik, a norvégiai glossolók sectája csak úgy hemzseg és fölötte eredeti tényekben nyilvánul közöttök. Napoleon herceg elragadó utitárs. Olyan jellemvonásai vannak, melyeket az ember alig gyanítana; az ismeretlen szomszédja, a végtelenség vágya, valami romantikus és mély, a mit nem igen látni Párisban. A hozzánk érkező rémhírek nem ijesztik meg, és nem indítják arra, hogy utiterve egy részletét megváltoztassa. Ez a vidék megnyugtatólag hat reá és csakis azon értelmi és erkölcsi kincseket juttatja érvényre, melyekkel gazdagon rendelkezik, bár kezdettől fogva nem igen művelte ki azokat.» (390 –391. lap.) De biz' nem sokára visszatértek, és az ice-master biztató ígéreteinek ellenére sem mehettek a lappok közé!

Renan az állami élet kérdéseiben, valahányszor ezekre kerül a szó, a mennyire ingadozó és határozatlan kifejezéseiből látszik, legszívesebben a conservatív politika felé hajlik. Nem szereti a multnak megtagadását, eredményeinek eltörlését. Lépten-nyomon historiai hajlamai jutnak érvényre; a hagyományok nagy értéke: ez világszemléletének uralkodó szempontja. A ki tudományos munkáit ismeri, sokszor meggyőződhetett azon törekvéséről, hogy kutatásai során azokat a módszereket fejleszsze és azoknak az igazságoknak alapján építsen tovább, a melyeket a francia tudomány régibb évtizedekben, sőt évszázadokban már fölmutatott. E tudatos folytonosságban, a multakkal való élő kapcsolatban látta a tudomá-

nyos kutatások erkölcsi lényegét. Bibliai tanulmányaiban Houbigant oratorianus atya (meghalt 1783.) iskolája folytatójának érzi magát és minduntalan nagy súlyt helyez arra, hogy nem járatlan utat tör, hanem a francia iskola hagyományaiban jár.

Ily szempontok döntenek politikai fejtegetéseiben is, midőn hazájának katastróphája után az állami élet reconstruciójáról elmélkedik, félreismerhetlen sentimentalismussal kapaszkodik a multakba és az állami élet történelmi hagyományaiban keresi azon támaszpontokat, melyekből szerencsétlen hazáját ujja lehetne szervezni.

Franciaország történelmi intézményeiben első sorban a «l'oeuvre des Capétiens»-t látja (404. lap). Soha sem nyilatkozik ugyan a köztársasági kormányforma ellen, bár gyanakvó szemmel nézi a forradalom művének helyreállítását. «Országunk — így ír 1871 februárban — kitűnő elemekkel rendelkezik; de ez elemeket nem lehet érvényre juttatni azzal a durva gépezettel, melyet az 1848-iki forradalom eszelt ki. Megvallom, én az Orleansok felé hajlok, feltéve, hogy sikerülne számokra érelyes, nemzeti és fölvilágosodott támaszt teremteni.» (397. lap). S pár héttel később: «A mi most minden oldalról az ember szeme láttára történik, szégyenletes, buta, gyalázatos, visszaszítító. Én magam tagadhatatlan előszeretettel táplállok a legitimitás iránt, abban az értelemben, a melyben e fogalmat ön is magyarázza. Oly kormánynak, melyet legálisnak hiszek, még hibás és nevetséges oldalai, de még bűnei sem birnának arra, hogy irányában kötelességeim alól feloldottnak érezzem magam.» (407. lap).

Nem hiszi, hogy egy országot a multak hagyományait kizáró intézményekkel boldogítani, az állami életet állandóan ezekre alapítani lehetne. Az állami élet számára történelmi folytonosságot követel, melynek csirái historiai fejlődésben gyökereznek. Elítéli a történeti multat szem elől tévesztő és hagyományait fölforgató radicalismust! Nem tartja arra valónak, hogy módszerével a végveszélyre jutott Franciaország új életét helyreállítsák. A nagy *démoszt* pedig egyáltalában nem ismeri el a művelt állameszme látható hordozójának. Nem democratá.

«A civilisatio — úgymond — minden időkben aristokratikus munka volt, melyet az emberek kis csoportja tartott fenn;

valamely nemzet lelke szintén aristokratikus dolog: kell pedig, hogy e lelket az erre hivatott pásztorok egy bizonyos száma vezérelje; ezek képviselik a nemzet folytonosságát. Íme e munkát valamely dynastia csodálatos módon végezheti. Egy senatus, afféle római vagy velencei, szintén elégséges e hivatás teljesítésére; még jobban megfelelnek e feladatnak vallásos, társadalmi, pædagogiai, gymnastikai intézmények, olyanok, a minők a görög városokban voltak. De a mit soha senki nem látott, az a homokra épített ház, társadalom, melynek sem hagyományos intézményei, sem nemzeti nevelése, sem általános vallása nincsenek. Radicalis iskolánk eszméi egyáltalán felületesek voltak. Nem tagadom a lélek buzgalmát ez iskola számos követőiben; de minél tovább gondolkodom, annál inkább látom, mily korlátolt, mily veszedelmes ez iskola. Lényegében déli eredetűre vall. Ha Franciaország csupán csak hazánk északi részeiből állana, ily iskolánk egyáltalán nem volna, legalább nem ebben az ártalmas alakban.» (395. l.)

De e hangulata sem állandó. Hat évvel azután hogy e gondolatokat papírra rakta, már alkalma van a május 16-ika embereitől képviselt reactiók törekvések bukását óhajtani. *Partie stupide*-nek nevezi e férfiak pártját; csalatkozott benők. Az elemek, melyek Franciaországot teremtették, a capeti dynastia, a nemesség, a papság, a felsőbb polgárság, most, úgy látszik, egy cél felé törekednek: lerontani saját műveket. De nincsen nemzet, mely képes volna arra, hogy a saját belsejében dühöngő efféle harczt kibirjon. Ismét megérjük 1791-et és 1792-öt; a hagyományhoz hű és conservatív emberek, elkeseredve az új Franciaország ellen, elhagyják a hazát... Következik az üldözés; ismét 1793-unk leszén, és minthogy Európának többé nem lesz kedve, hogy nyugodtan nézze, mint veszekednek democratáink egymás között, ez leszén *Finis Franciæ*.» (458. l.)

«Fourtou úr præfectusainak és de Broglie úr hatáságainak hallatlan eljárásáról az ember azt hinné, hogy a kik így járnak el, vörösbőrű vadak, kik erőszakkal lettek művelt országok uraivá. Soha, még 1871-ben sem jártam a külföldön a megálázás nagyobb érzetével hazámért.» (461. l.)

Egyre inkább erősödik pessimistikus hangulata a politika dolgai iránt — még a Boulanger mozgalmáról («un terrible danger») is van szava (527. lap) — és már 1878-ban eljutott

a tőle oly fényesen magyarázott bibliai könyvnek, a Kohelethnek végső *cæterum censeo*-jaig: «Minden hiúság» — így ír ez évben Florenczből egy politikai elmélkedés végén (467. l.) — «kivéven a tudományt», «*Tout est vanité, excepté la science.*»

IV.

Berthelot e levelezés rendezése alkalmával könnyen észrevehette, hogy életrajzi szempontból a levelekben Renan egyénisége áll előtérben.

Nevezetes, hogy míg ő a legelső kezdetektől fogva hiány nélkül őrzi barátja közléseit, a maga ifjúkori levelei Renannál csak hézagosan maradtak meg. A levélváltás 1847 augusztusban kezdődik; Berthelot első levele e gyűjteményben 1849 december 28-án kelt.

Midőn a közzétett leveleket fejezetekre osztja, személyes jelentőségek tekintetében leghelyesebben Renan élete fejlődését és ennek fő kimagasló eseményeit veszi a felosztás alapjául és a kiadott 215 levelet e szempontból csoportosítja öt sorozatban.

Az *elsőben*, mely 1847—1850-re terjed, Renan kezdő kísérletei és első olaszországi tanulmányútja, tudományos életének első nagy eseménye, teszik a levelezés középpontját.

A *második* 1856—1861 éveket foglalja magában: a *Mission scientifique en Phénicie* előkészítésének és végrehajtásának idejét; élete e korszakában alakul ki Renan tudományos egyénisége. A szerencsés fölfedezőben akkor fogamzanak meg azon tudományos szempontok és eszmék, melyek ezentúl orientalista és történetírói munkájának több mint három évtizeden át vezérlő igazságait fogják képezni. Syriai utazásában szellemes nővére kíséri, a tőle szentté avatott Henriette, ki életmunkája megállapításában oly előkelő tényező volt és ki a mindennapi női műveltségen magasan tülemelkedő színvonalról, lelki részvételt, bár minden alkalmatlan tudáskosság nélkül, követi szeretett bátyja szenvedélyes munkáját. «Testvérem» — így ír Henriette Berthelotnak Beirutból — «nagyon meg van elégedve azzal, a mit régiségek dolgában itt fölfedez. E talaj tele van romokkal. Az első fölírat, melyet fölfedezett, így hangzik: «Aspasios, Ariston fia, aggodalmak nélkül 65 évet

élt. Vallja meg, uram, hogy oly ország, mely ily sírföliíratokra ad alkalmat, még száz szazad után is megérdemli, hogy meglátogassuk.» (198. lap). Kutatásaiba merült bátyja munkáinak előrehaladásáról ő értesíti Berthelotot, ki meg cserében baby állapotáról küldi azon beható értesítéseket, melyekből egy mutatványt már föntebb láthattunk. Itt éri Renan életének nagy fájdalma is. Henriette a szokatlan éghajlatnak 1861 szeptember 24-én áldozatául esik Amsitban, a phoenikiaiak szent városa, Byblos közelében, «Adonis földjén, a melynek szentelt forrásaiba vegyíték könnyeiket az őskor mysteriumainak aszszonyai.»

A keleti útjáról visszatérő Renan (1862) elfoglalja azt a széket, mely diák korában élete legfőbb becsvágyaként tűnt föl. Quatremère helyébe a sémi philologia tanárául nevezik ki a Collège de France-hoz. Berthelot mindent elkövetett, hogy a Collège és az Institut jelölését számára biztosítsa. Midőn Renan e diszes helyre aspirált, máris tudatában volt az ellene fölmerülő nehézségeknek. «Jól érzem, hogy élet-halálharcot kell majd küzdenem azok ellen, kik sacrilegiumot látnának abban, hogy a bibliát hivatalosan az én kezembe adják.» (151. lap.) Oly emberek, mint Biot («le bonhomme Biot») is az ellenpárthoz tartoztak. A küzdelem Renan javára dőlt el. A Collège és az Institut őt jelölte; a kormány kinevezte... De csak állása hivatalos elfoglalásakor indult meg a háború. Már beköszöntő előadásával maga ellen zúditja a vallásos közvélemény hatalmas tényezőit, melyek a kormányzó körökre is erős nyomást gyakorolnak. Nem folytathatja előadásait, bár ő maga eleinte el van szánva, hogy elfogadja a hadüzenetet és végig küzdi a szabad tudomány harcát.

Berthelot csendes visszavonulást ajánl tüzes barátjának. «A mi az előadásokat illeti, egy perczig se számítsen ezek folytatására: semmi reménnyel ne tekintsen ennek lehetősége elé. Erről csak egy hangot hallottam, még tisztelői és legjobb barátai körében is. Nem találkoztam senkivel, mondom: senkivel, ki másként vélekednék. Ha önnek ezt megírom, higye meg, nem azért teszem, hogy önnek fájdalmat okozzak, hanem azért, hogy önnel minden alkalmatlan lépést kikerültessek. Most minden tekintetben okosságra és szilárd-ságra van szüksége.» (301. lap.) Élénk színekben tárja eléje annak következményeit, hogy kinevezési okmánya és a szabad

tanítás elve alapján az előadások folytatását ki akarná erőszakolni. «Az első előadásra száz vagy kétszáz hivatalosan be rendelt fanatikus jelenik meg. Ennek hírére talán ezer vagy kétezer híve is oda jő az első vagy csak a második előadásra. Aztán a két párt összekocczan: a közbéke meg van zavarva. Nagy butaság ez, de el nem kerülhető. Franciaország még nincsen abban az állapotban, hogy a tudományos igazságot kedvező vagy ellenséges szenvedély nyilatkozása nélkül el bírja, és nem tudom, vajon más országok elbirnák-e oly állásponttal szemben, a minőt ön ez esetben elfoglalt, a melyet nem pusztán az abstract tudományosság vezet.»

Bár az előadások folytatásáról ily körülmények között le kell mondania, büszkén utasítja el magától a ministeriumnak azt a közvetítő ajánlatát, mely állásáról való lemondása fejében egy tudományos szempontból előnyös könyvtári hivatallal kínálja meg. Az irodalomban számot tesznek azon férfias iratok, melyeket ez alkalommal a kormányhoz és a Collège tanári testületéhez intézett.*) Végre teljes méltósággal belenyugszik helyzetébe.

«Gondoljunk csak vissza azon időkre» — így ír Berthelotnak (303. l.) — «midőn a szabadon gondolkodó köteles volt vagy meggyőződését eltitkolni, vagy pedig magát a biztos halálnak kitenni . . . Nem fogják a közönséget megakadályozhatni abban, hogy könyveimet megvegyék, nem kiadómat, hogy tőlem ily könyveket kívánjon, sem pedig *Buloz*-ot és a *Débats*-ot, hogy cikkeimből kérjenek.» Most egy ideig arra is gondol, hogy a kathedráról való eltiltásáért a kamarában keressen kárpótlást. Itt nyilvános föllépésre, véleményeinek érvényesítésére elég alkalma nyílnék. «Ne higye» — így ír barátjának — «hogy a politika vonzó erővel bír reám. Öszintén esküszöm önnek, hogy inkább szeretnék békés tanára lenni tiz hallgatónak, ezalatt nyugalommal írván meg könyveimet azzal a legmagasabb czéllal, hogy valaha a Collège adminisztratori állását is elérhetem. De országunk furcsa szelleme az, mely akaratomon kívül magával ragad és, törekvésem ellenére, ilynemű tevékenységre terel. Jó németjeink alig bir-

*) Az összes iratok (*La chaire d'Hébreu au Collège de France*) Renan *Questions contemporaines* című kötetében (191—250 l.) foglalnak helyet.

nák megérteni, hogy egy pálya, mely abba az irányba volt igazítva, hogy az emberből professor publicus ordinarius váljék, oda lyukadjon ki, hogy az ember képviselőül lépjen föl.» (310. l.) Nem is sikerült neki; megbukott.

Ekkor aztán második keleti utazásában keres vigasztalást, háromnegyed évet tölt nejével együtt Egyiptomban és Szíriában, a hol ismét fölkeresi boldog tanulmányainak színhelyét és Henriette sírját. «Két lépésnyire a sír helyétől egy csinos kápolna emelkedik. Itt istentiszteleti szertartást rendeztettem ama szép maronita liturgia szerint, mely egyike a legősibbeknek és majdnem a kereszténység kezdeteibe nyúl vissza. Az egész falu népe jelen volt. A részvét, melyet a jó emberek tanusítottak, komoly és ősrégi énekök, az asszonyok és gyermekek seregei, kik szomorú nagy szemöket reám meresztve az egyházat betölték: mindez együttvéve egyszerű és mély hatást tett lelkemre. Ő maga is egyszerű és mély volt... Mától fogva szentföldem ez nekem; még visszatérek ide; itt hagytam saját személyemnek egyik legjobb részét.» (327. l.) Ez utazása során legelőször látja Damaszkust is; a látogatást arra használja föl, hogy Pál fordulásának topographiai körülményeit megállapítsa. (329. l.) Hazatérőben útba ejti Athént, Macedóniát, Smyrnát; a keleti után a görög életet és műveltséget tanulmányozza, míg végre Konstantinápolytól ismét hazája felé tart. Konstantinápoly, melynek emlékei művészi tekintetben sem elégitik ki, egyáltalában nem tesz neki. «Soha az emberi aljasság, a gyalázat, a bárgyuság, az öntelt semmiség, egy önmagoknak inkább megfelelő képmást nem alkottak. A török világ, két-három kivétellel, egyáltalán buta és tisztességtelen. A görög népesség elnyomva; semmiben sem hasonlítható a királyság lakosságához. De az emberi szellem legszomorúbb példánya az itt található perota vagyis levantín népelem. Egy-két nemzedék letűnésével a francziák és olaszok itt sajátmagok torzképeivé változnak. Ez a város olyannak tűnik föl nekem, mintha a majmok városa volna, a méltó Konstantinus által azért alapítva, hogy állandóan a nemtelenség, cselszövés és az ostobaság fővárosa legyen.» (348. l.)

E harezok és utazási tanulmányok körül mozog a levelek *harmadix* csoportja (1862—65), melyekhez már most Berthelot egyiptomi úti levelei és utazási naplója is (1869) csatla-

koznak. Szikrázó szellemességgel adják elő azon gondolatokat, melyeket a keleti és a hellén világ szemlélete Renan lelkében ébreszt; így olvasva, sokszor hamaros ötleteknek, futólagos hangulatok merész általánosításának látszanak.

A levelek *negyedik* sorozatában (1870—1872) leginkább hazájok katastrophájáról és Franciaország jobb jövőjének föltételeiről elmélkednek a barátok. E themából nem fogynak ki az *ötödik* sorozatba foglalt levelekben (1872—1879) sem. Ez időben gyakori alkalmok nyílt arra, hogy gondolataikat írásban közöljék egymással. Tanári szünidejüket külön-külön Franciaország különféle részeiben töltik; külföldre is utaznak. Renan több ízben bejárja ismét Olaszország különféle vidékeit. Saját életfölfogása is nagy változásokon ment keresztül, mióta 1849—50-ben először járt e classikus földön. Itt is nagyot fordult azóta a világ. Már nem kell attól félnie, hogy Nápolyban a hozzá érkező leveleket, mielőtt kézhez kapná, a rendőrségen elolvassák: «Vous savez qu'à Naples toutes les lettres sont ouvertes: ainsi précautions» — ezt írja 1849 végén. (67. l.) De a pápánál sem jelenhetik meg kihallgatásra, mint első utazása alkalmával, midőn római tartózkodásának ez érdekes episódjáról nagy részletességgel értesíti barátját. (98—102. l.)

Most mint világhírű író jár-kél azon földön, a hol két évtizeddel előbb első munkáihoz anyagot gyűjtögetett. Valóságos diadalutat tesz Siciliában, midőn 1875 őszén, a nagy orientalista és történettudós Michele Amari senator meghívására, ennek hazájába rándul. Minden lépését ovatiók kísérik; mintha az egész ország a francia tudós ünneplésére szervezkedett volna. «Nem hiszem, hogy Empedocles óta («ce Newton doublé de Cagliostro») volt-e tudós, ki ily diadallal járt Sicilia városaiban. E tekintetben csak Garibaldi mult felül . . . Tudni való, hogy évek óta Sicilia papjai rólam prédikálnak, és hogy ily alkalommal a hallgatók közül azok, kik a szónoklat tartalmát félreértik, vagy kik rosszakaratból a pap beszédeiből épen ellenkezőjét következtetik annak, a mit ő maga el akart érni, a prædicatio végén e kiáltásra szoktak fakadni: Evviva il Renan! Ennélfogva mindnyájan, még a papok is, látni akartak, mint valami mythosi alakot, melynek való létezésében ezelőtt bajosan hittek . . . Selinontében, tíz-tizenöt mértföldnyi távol-ságról csónakokon jöttek ide az emberek, hajónkat ostrom alá

fogták és egyre azt kiabálták, hogy: Viva la scienza! Ugyane kiáltás jelszóként járta az összes helységeiben. Még a papság is nyájassággal nézte a dolgokat és irányomban nagyon udvariasan viseltetett. Magyarország után ez az ország leginkább mutat készséget arra, hogy régi korlátait áttörje és hogy a vallásos reform útjára lépjen.» (1875. szeptember, 451. lap.) A sarkába szegődő közönség «lelkes ovatiói» mindenesetre nagyon időt-rablók és nyugalomzavarók lehetnek; de azért egy cseppet sem akadályozták meg abban, hogy Sicilia városaiban széjjel nézve nagy érdekléssel ne vizsgálja az arab, byzanci, norman művészet remek emlékeit. «Valóban mindezek csakis magasabb polczra emelik Athént és mindinkább bizonyossá teszik, hogy itt fedezték föl a művészi gyakorlat tökéletességét, azokat a végtelen finomságokat, melyekre az athéniek előtt a görögök épen oly kevésbé gondoltak, mint az egyiptomiak.» (u. o.)

1878 őszén ismét Olaszországban találjuk; a Florenzből tartott orientalista-congressusra rándult le. E három év alatt feltűnő fordulatot tapasztalunk lelki életében. Csupa tudóssá változott. Az emberi szellemnek csak azon igazságai érdeklik, melyek az irodalmi kutatás révén nyilatkoznak. Még a művészet sem számíthat már részvétele, neki, ki 1858-ban, midőn az averroesi irodalom föl kutatása vonzotta Olaszországba, e száraz scholastikus könyvek tanulmánya közben is kiapadhatatlan lelkesedéssel és ájtatos érzéssel járt-kelt a művészet remek emlékei között és keveselte Berthelot buzgalmát e dolgok iránt. Most: «minden hiúság, kivéven a tudományt: még a művészet is üresnek kezd előttem föltűnni. Úgy érzem, hogy 25 év előtti benyomásaimat a gyerekeség bizonyos neme hatotta át. Mostani szempontunkból nézve nincs az a festmény, melyből valamit tanulhatnánk. Végre is, e dolgok valamikor éltek és ez elég.» (467. l.)

Ez időben leginkább tanári és akadémiai működése érdekli, a Collège de France, melynek régi becsvágya szerint igazgatójává lett és a *Corpus inscriptionum semniticarum*, melynek kiadását az *Académie des Inscriptions et Belles lettres*ben megpendítette és melyet haláláig szerkesztett és igazgatott. Jól esik neki 1880-ban, egy angolországi útja alkalmából, a francia tudományos életet az angollal összehasonlítani. Oxfordban sorra látogatja a college-ket. Munkájokban nem bírja a tudományos

szellem nyomát föllelni. «Minden college valóságos földi paradicsom, de üres paradicsom. . . Van közöttök olyan, mely évenként egy millió fölül rendelkezik; de a fellowknak az a hite, hogy a pázsit kellő gondozása, mely az alapítólevél értelmében az ő föladatak, nem fér össze a tanulók jelenlétével. Tényleg egy tanulót sem látunk ott; de a pázsitok csodálatosan frissek és a fellowk elköltik a college jövedelmét azzal, hogy Angolország négy táján vadásznak. Csak egy ember dolgozik, Max Müller.» (490. l.) Néhány kisebb philosophiai munkán kívül legutolsó nagy könyve az *Histoire d'Israel* előkészítése és sikeres bevégezése teszi ezután legkiválóbb gondját. «E magasztos történetek tartottak fenn engem és ismételve elbájoltak» (1887 július, 524. l.). 1881-ben újabb palesztinai utazást is tervezett volt e munka érdekében. «Ismét látni akarom Jeruzsálemet, a Libanon hegységét és ott a helyszínén megalkotni vázlatát *A zsidók történetének*, valamint a *Jézus életét* is ily módon készítettem elő. Arynak is jót tenne ez utazás. Észtán jutalom volna, melyet kiérdemeltem. Jó sokat dolgoztam az utolsó időben; befejeztem az *Origines*-t. A lelkiismeretes munka rászolgált e buzditásra.» (500. l.) Az utazás terve füstbe ment. De már 1885 őszén mint nyári szünidejének gyümölcseről szól az új munka előrehaladásáról (516. l.); egyes kötetei egymást gyors időközökben követve látnak világot. 1892 áprilisban, midőn Hollandiából visszatérve, a hol Spinoza emlékének fölvatása alkalmából remek beszédeinek egyikét mondotta el, már rosszúl kezdte magát érezni, félti e munka utolsó két kötetének correcturáját. «Egy jó corrector nálam nélkül is közzé tehetné e köteteket; ámbár, hogy az igazat megvalljam, nagyon kényelmetlenül érezném magamat, ha a purgatoriumból nézném, mint corrigálják mások saját munkámat.» (533. lap.) A levélgyűjtemény utolsó szavai is e könyvvel foglalkoznak. «Ez a szomorú nyár azonban nem akadályozott meg teljesen a munkában. Negyedik kötetemben van egy kétes pont, mely nagyon megnehezítette volna a közzétételt személyes utasításaim nélkül. Ezdras és Nehemias kölcsönös viszonyáról van szó, egyike a történet legkülönösebb problémáinak. De, úgy hiszem, e fejezetet is sikerült tisztába hoznom. Joggal így nevezhetném: «Benoni» filius doloris mei.»

A közelgő halál sejtelve megsiettetette tudományos hattyúdálának kihangzását. De bár csak három évvel ifjabb barátja

is lassan-lassan annak érzetére ébred, hogy elérkezett számukra az idő, midőn az ember a vénség szerepébe köteles magát beletalálni.

Kevéssel Renan után ő is Hollandiában járt és szintén megadta a szokatlan éghajlat árát. Komolyan megbetegedett. «Mindennek» — így ír akkor Renannak — «az a philosophiája, hogy ön is, én is, már túl vagyunk az utazások korán. Törekedjünk már most életünket Párisban, a lehetőleg legkevésbé rossz egészségi állapotban eltölteni és legjobb tehetségünk szerint a tudománynak és embertársainknak hasznára lenni. . .» «Ha ismét összekerülünk, hadd találkozzunk sűrűen és rakjuk össze szenvedéseink és philosophiánk kincseit.» (535. l.)

De még csak nagyon rövid ideig élhettek egymással ez eszményi barátságban. Renan 1892-iki október 2-ikán meghalt.

«Most» — úgymond Berthelot a levelezéshez írt előszavában — «midőn kortársaim egymásután elköltöztek, azzal a nyilatkozattal tartozom, hogy közülök senki sem volt velem oly szoros kapcsolattal egyesítve mint ő, hogy a sirba szállva, egyikök se hagyott lelkemben élénkebb fájdalmat, erkölcsi egyéniségemben nagyobb hézagot.»

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.